

Tavla från 1887 av Ellen Levertin (1847–1911) föreställande hennes far, Jacob Levertin (1810–1887). Stockholms stadsmuseum, Inventarienummer SSM 35859.

Vid ålderns höst

JENS CARLESSON MAGALHÄES*

Göteborgs universitet

När judisk historia nämns är det många som – förståeligt – tänker på *Shoah*, Förintelsen. Det är en bild av judisk historia som är mycket levande och självklart bör hållas än mer levande.¹ Andra gånger, som i till exempel svenska läromedel eller kristna predikningar, framträder en stagnerad bild av judisk religion och tradition som oföränderlig genom årtusenden.² En tredje typ av bilder är antisemitiska propagandabilder och skämtteckningar.³ Tavlan ovan är ingetdera. Tavlan är målad samma år som mannen den föreställer avled, år 1887. Huruvida verket fullbordades under dennes levnad eller ej förtäljer inte historien. Porträttet berättar dock åtskilligt för oss. Mannen den föreställer är ingen mindre än den förste judiske läkaren som fick lov att praktisera i Sverige, Jacob Levertin.⁴ I den här texten kommer jag dels att analysera själva porträt-

Denna text har granskats av en extern lektor enligt modellen *double-blind peer review*.

* Doktorand i historia.

1. Ett exempel på en bild av Förintelsen, se Karin Kvist Geverts, "Bilden av Förintelsen", *Historisk tidskrift* 142:3 (2022). Det finns stora skillnader mellan studiet av judisk historia före cirka 1930 och studiet av Förintelsen, men det finns också försök att överbrygga dessa skillnader, se exempelvis Guy Miron, "Bridging the Divide: Holocaust versus Jewish History Research – Problems and Challenges", *Yad Vashem Studies* 38:2 (2010); Natalia Aleksion, "Precarious Muse: Holocaust Studies and Polish Jewish Studies", *Jewish Quarterly Review* 112:2 (2022).

2. Håkan Bengtsson, "Didaktiska reflektioner om judendom, stereotyper och tankefigurer", *Nordisk judaistik/Scandinavian Jewish Studies* 31:2 (2020) s. 6–9, 13–14; Ann Conway-Jones, "Contempt or Respect? Jews and Judaism in Christian Preaching", *Expository times* 127:2 (2015) s. 69–72.

3. Lars M. Andersson, *En jude är en jude är en jude: Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930* (Lund 2000); Matthew Baigell, *The Implacable Urge to Defame: Cartoon Jews in the American Press, 1877–1935* (Syracuse 2017).

4. Om man inte räknar de hovjudar som möjligtvis var närvarande vid Gustav Vasas respektive drottning Kristinas hov i egenskap av just läkare. Hugo Valentin, *Judarnas historia i Sverige* (Stockholm 1924) s. 8–9, 39ff. Hovjude är ett begrepp som syftar till personer som, trots inskränkningar av judars liv, blev upphöjda inom hoven och arbetade för kungamakten.

tet, dels att placera det i ett större sammanhang och därigenom vidga perspektiven för vad tavlan och dess motiv förtäljer. En startpunkt blir en fråga som var högaktuell under 1800-talet: den så kallade judefrågan.

Numera är judefrågan tätt förknippad med Förintelsen, som av nazisterna betraktades som den slutgiltiga lösningen på frågan.⁵ Judefrågan går dock mycket längre tillbaka och den ursprungliga frågan berörde inte ett fruktansvärt folkmord utan huruvida judar var lämpliga som medborgare eller inte. Judars rättigheter diskuterades ständigt under 1800-talet runtom i Europa. På 1840-talet var det en av de hetaste politiska frågorna i den offentliga debatten.⁶ I Sverige diskuterades frågan på i princip varenda riksdag under stora delar av 1800-talet, framför allt under århundradets första hälft.⁷ Företrädare för judisk emancipation i Sverige inspirerades mycket av liknande strävanden i andra länder. Judar runtom i Europa kämpade under denna tid för att erkännas medborgerliga och politiska rättigheter. På flera platser, såsom Tyskland och Italien, var judiska emancipationsföreträdare även starka förespråkare för enade nationalstater. De såg nationell oenighet som en orsak till utebliven likställighet. Nationen var ett mycket viktigt begrepp för emancipationskampen,⁸ mycket på grund av att judar var utestängda från den föreställda gemenskapen.

När Levertin föddes 1810 hade nyligen judisk invandring till Sverige åter börjat tillåtas.⁹ Judar var enligt lag i princip designerade till att vara det som judefientliga krafter anklagade dem för att vara: en nation i

---

Detta var vanligt runtom i Europa i tidigmodern tid. Se exempelvis, Selma Stern, *The Court Jew: A Contribution to the History of the Period of Absolutism in Europe* (Piscataway 1950); Peter Rauscher, "Prekäre Güter: Hofjuden als Heeres- und Münzlieferanten in der Frühen Neuzeit", *Aschkenas* 23:1–2 (2013) s. 57–60.

5. Geverts (2022), s. 469.

6. Ulrich Wyrwa, "Comment on Uri R. Kaufmann's The Jewish fight for Emancipation in France and Germany", i Michael Brenner, Vicki Caron & Uri R. Kaufmann (red.), *Jewish Emancipation Reconsidered: The French and German models* (Tübingen 2003) s. 90–91; Frederick Beiser, "Emancipation", i Sol Goldberg, Scott Ury & Kalman Weiser (red.), *Key Concepts in the Study of Antisemitism* (Cham 2021) s. 93–102; Ritchie Robertson, *The "Jewish question" in German Literature, 1749–1939: Emancipation and Its Discontents* (New York 1999).

7. Henrik Edgren, "Societal Change, Economic Decline and National Identity: The Debate about Jews in Sweden in the Early Nineteenth Century", i Christhard Hoffmann (red.), *The exclusion of Jews in the Norwegian constitution of 1814: origins – contexts – consequences* (Berlin 2016) s. 127; se även Valentin (1924).

8. Uri R. Kaufmann, "The Jewish fight for Emancipation in France and Germany", i Brenner, Caron & Kaufmann (2003); David Sorkin, *Jewish Emancipation: A History Across Five Centuries* (Princeton 2019), s. 150ff, 173.

9. 1806 till 1809 var judisk invandring förbjuden. Valentin (1924) s. 278–279.

nationen. Levertin fick särskilt kungligt tillstånd att utöva läkaryrket redan 1833. Därmed var Levertin "läkare av judiska nationen" i fem år innan han blev en svensk läkare "av mosaisk trosbekännelse". Detta på grund av att Judereglementet upphävdes år 1838 (vilket hade införts 1782) och ersatts med Juniförordningen. Det var en kunglig förordning, vilket väckte starka negativa reaktioner – inte bara i pressen utan även i form av judefientliga kravaller i Stockholm under augusti och september samma år. Den till en början mycket liberala förordningen kom efter de starka protesterna att inskränkas, exempelvis återinfördes de inskränkningar på bosättningsrätt som fanns i Judereglementet. På riksdagen 1840/41 höjdes flera röster för ett återinförande av Judereglementet.¹⁰ Det ansågs att judars rättigheter skulle komma att ruinera riket. Med tanke på att sådana idéer florerade såväl i riksdagen som i pressen är det inte förvånande att det år 1841 bildades ett, till en början hemligt, judiskt sällskap för att kämpa för judars rättigheter och motverka judefientlighet, nämligen Samfundet I.I: Judiska Intresset. Redan under sällskapets första år valdes Levertin in som medlem och kom där att vara aktiv i dess kamp för politiska rättigheter. 1845 valdes han till att bli en av församlingens fem föreståndare och kom sedan att bli ordförande för församlingen. Men vad säger då porträttet?

Tavlan skänktes till Stockholms stadsmuseum 1970 av en privatperson tillsammans med ett till verk av samma konstnär, Ellen Levertin. Det andra verket föreställer inte konstnärens far utan hennes mor, Beate Charlotte Levertin, född Philipson och skildrar hur modern kopplar av med en god bok i hemmets lugna sfär. Tyvärr är inte den tavlan lika tillgänglig som det porträtt som här analyseras.¹¹ Att de skänktes av en privatperson kan å ena sidan tyda på att tavlorna var ämnade för att smycka hemmets väggar och inte för allmän beskådning. Å andra sidan beställdes stundom tavlor föreställande församlingsföreståndare i samband

10. Cordelia Heß, "Eine Fußnote der Emanzipation? Antijüdische Ausschreitungen in Stockholm 1838 und ihre Bedeutung für eine Wissensgeschichte des Antisemitismus", i Stefanie Schüler-Springorum (red.), *Jahrbuch für Antisemitismusforschung 27: Antisemitismus in Literatur und Musik sowie in Geschichte und Gegenwart* (Berlin 2018), s. 81–87; Mats Berglund, *Massans röst: Upplopp och gatubräk i Stockholm 1719–1848* (Stockholm 2009) s. 333; Valentin (1924) s. 374–382, om Levertins tillstånd att utöva läkaryrket, se s. 393. En klassisk studie av termen "en stat i staten" är Jacob Katz, "A state within a state: The history of an anti-Semitic slogan", *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities* 4 (1971).

11. Konstnärskatalog. Inv. nr. SSM 35858. Stockholms stadsmuseum. Varför prioriterades porträttet av Jacob Levertin framför Beate Charlotte Levertins porträtt? Anledningen till denna skillnad i behandling av verken kan det enbart spekuleras kring.

med att de avlidit,¹² vilket överensstämmer med året det här porträttet målades. Den tilltänkta publiken kan således ha varit församlingsmedlemmar. Utstrålningen av lugn och redlighet kanske sågs som en möjlig ledstjärna för församlingens föreståndare och som en påminnelse om emancipationkampens ideal. Oavsett om porträttet var ämnat för hemmet eller församlingens lokaler så var det troligtvis tänkt som ett porträtt främst riktat till personer inom Stockholms mosaiska församling.

Genom att skärskåda porträttet är det inte möjligt att placera det välbeställda borgerliga hemmet rumsligt, men det föreställer det så kallade Levertinska huset på Skeppsbron 44 i Gamla stan i Stockholm. Landskapet i motivet på tavlan ovanför den högra bokhyllan är svårplacerat. Vi ser delvis romantikens ideal om en vild natur,¹³ men där skymtar även vad som kan vara en stad och ett kyrktorn eller möjligtvis en klipphäll med ett torn (möjligen ett fyrtorn). Måhända är det ett svenskt eller i varje fall ett skandinaviskt landskap som framträder och placerar därmed Levertinska huset rumsligt. Kan detta vara ett sätt hos konstnären att antyda tillhörighet till en svensk gemenskap och den svenska nationen?

Mannen i fokus, Jacob Levertin, var som nämnts läkare och ordförande i Mosaiska församlingen i Stockholm. Han sitter vid sitt skrivbord med tidning i hand. Titeln på tidningen är inte helt lätt att tolka, men ser ut att lyda *Stockholms Dagblad*, vilket var en mycket inflytelserik tidning under perioden och kallades ibland "den svenske Times". Tidningen var politiskt viktig och försökte hålla sig långs en mittfåra och partipolitiskt obundet.¹⁴ Kanske valdes *Stockholms Dagblad* för att indikera att Levertin var uppdaterad med dagsaktuella frågor, en del av den borgerliga of-fentligheten och insatt i den politiska debatten.¹⁵

12. Exempelvis när Aron Levi Lamm gick bort 1852. Se 21/10 1852. A1a: Föreståndarnas, församlingsstämman samt fullmäktiges protokoll med bilagor 22. 1852–1853. Judiska församlingen i Stockholms arkiv, Riksarkivet.

13. Den orörda och oförstörda naturen som guds skapelse i motsats till tidigare idéer om den vilda naturen som djävulens verk. William Cronon, "The Trouble with Wilderness: Or, Getting Back to the Wrong Nature", *Environmental History* 1:1 (1996) s. 8–9 och där angiven litteratur.

14. Bernhard Lundstedt, "Stockholms Dagblad", *Sveriges periodiska litteratur*, 1895–1902, del 2, post 71, <http://www.kb.se/sverigesperiodiskalitteratur/2/2_71.htm> (hämtad 2022-12-19); *Nordisk familjebok. Uggelupplagan* 27, *Stockholm-Nynäs järnväg-Syrsor* (Stockholm 1918) s. 10–13.

15. Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet: Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället* (Lund 2003); Benedict R. O'G Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London 2006).

Levertins blick är fokuserad på betraktaren och utstrålar ödmjukhet och lugn men där är samtidigt också något förtroendegivande faderligt. Även dennes kroppshållning påvisar en sansad och lugn karaktär. Att vara en emancipationsförkämpe innebar att man skulle vara en förebild, inte bara för andra judar utan för hela samhället. En tanke som genomsyrade emancipationskampen var att judar skulle visa vägen till ett bättre, liberalare och mer öppensinnat samhälle.¹⁶ Därmed var det viktigt att vara respektabel och sinnebilden för sedlighet. Precis som bildning var en central del i kampen var sedlighet en synnerligen viktig komponent då det ansågs avgöra hur det omliggande majoritetssamhället betraktade en individ.¹⁷

Det var Jacobs egen dotter Ellen som målade tavlan samma år som hennes far avled. Dotterns kärlek till konsten är inget sammanträffande och är även det en del av vad tavlan berättar för oss när det gäller många judars tro på bildning. Det var inte ovanligt att judinnor uppmuntrades att förädla sig själva genom att ägna sig åt sköna konster, såsom måleri och författande. Redan under tidigt 1800-tal uppmuntrades flera judiska kvinnor av sin omgivning att fatta pennan och skriva romaner, vilket var en allmänt accepterad karriär för borgerliga kvinnor.¹⁸ Det fanns en tanke om att omvandla ekonomiskt kapital till kulturellt, bland annat genom att utbilda sig och bidra till nationens kulturliv, exempelvis via donationer men även genom att utbilda sina barn.¹⁹ Det är därmed inte osannolikt att Jacob uppmuntrade sin dotter att söka bildning genom konsten.

16. David Sorkin, "The Genesis of the Ideology of Emancipation: 1806–1840", *Year book – Leo Baeck Institute* 32:1 (1987) s. 39.

17. George L. Mosse, "Jewish Emancipation: Between Bildung and Respectability", i Jehuda Reinharz & Walter Schatzberg (red.), *The Jewish response to German culture: From the Enlightenment to the Second World War* (Waltham 1985) s. 2–5.

18. Se Deborah Hertz, "Work, Love and Jewishness in the Life of Fanny Lewald", i Frances Malino & David Sorkin (red.), *Profiles in diversity: Jews in a changing Europe, 1750–1870* (Detroit 1998) s. 202–203 och där angiven litteratur.

19. Om emancipation, integration och kulturellt kapital, se Simone Lässig, *Jüdische Wege ins Bürgertum: Kulturelles Kapital und sozialer Aufstieg im 19. Jahrhundert* (Göttingen 2004). För ekonomisk framgång för social integration, se Rita Bredefeldt, *Judiskt liv i Stockholm och Norden: Ekonomi, identitet och assimilering 1850–1930* (Stockholm 2008) s. 217–218; för mer om donationer, se till exempel Luisa Levi D'Ancona Modena, "Italian-Jewish Patrons of Modern Art in Nineteenth- and Twentieth-Century Italy", *Ars Judaica The Bar Ilan Journal of Jewish Art* 16:1 (2020) s. 28–29; för kulturdonationer i Sverige, se exempelvis Jan Christensen, *Liberalernas stad: Fattigvård och kulturdonationer i artonhundratalets Göteborg* (Göteborg 2009).

Invredningen indikerar ett typiskt borgerligt hem. Hemmet skulle vara enkelt men bekvämt samt inge lugn och vara en skyddande sfär mot omvärldens hektiska tempo.²⁰ Samtidigt är skrivbordet fyllt med dokument, böcker (möjligen anteckningsböcker) och två klockor, vilka alla indikerar den arbetsamhet som det anstod en borgerlig man. Levertin sitter där vid skrivbordet, till synes nöjd med sina egna och samhällets framgångar. Som medlem i såväl Judiska Intresset som i församlingens ledning var han synnerligen aktiv i kampen för judars politiska rättigheter i Sverige. Det var han som var ordförande för den största mosaiska församlingen i landet när emancipationen väl genomfördes 1870. Samma år invigdes den nya synagogan i Stockholm vid Wahrendorffsplatsen intill Berzelii park.²¹ En byggprocess i vilken Levertin, i egenskap av församlingens ordförande, var synnerligen delaktig i.

En viktig komponent som är tydlig i bakgrunden är Levertins boksamling. Med stor sannolikhet härrör en del av böckerna från *Institut zur Förderung der israelitischen Literatur*,²² vilket var ett sällskap som finansierade – genom subskription – publicering av verk som producerades inom ramen för bland annat *Wissenschaft des Judenthums*. Levertin var en av flera framstående judiska intellektuella i Sverige som var subskribenter.²³ Bildning var som nämnts en oerhört viktig del av emanci-

20. Se exempelvis, Nina Kazhar, "Biedermeier as a style of architecture and a style of European life in the first half of the XIX century", *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering* 603:2 (2019).

21. För en mer utförlig genomgång av de sammanhängande processer som ledde fram till byggandet av stora synagogan i Stockholm, se exempelvis Carl Henrik Carlsson, "Parallella processer – ståtlig synagoga och kamp för rättigheter", i Marina Burstein & Karl Gabor (red.), *Jag må bo mitt ibland dem: Stockholms stora synagoga 150 år* (Stockholm 2020). Om byggnadsprocessen, arkitekturen med mera, se exempelvis Bo Grandien, *Drömmen om renässansen: Fredrik Wilhelm Scholander som arkitekt och mångfrestare* (Stockholm 1979) s. 396–433; se även Maja Hultman, "Synagogan: Ett nav för olika judiska identiteter", i Burstein & Gabor (2020).

22. Sällskapet grundades av Ludwig Philippson, som även grundade *Allgemeine Zeitung des Judenthums* (AZJ), och var aktivt från 1855 till 1873, se Henry C. Soussan, *The Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums in its historical context* (Tübingen 2013) s. 38–41; AZJ utgavs från 1837 till 1922 och var en vitt spridd tysk-judisk tidskrift som lästes i Tyskland, Österrike, Nederländerna och Östeuropa, Ezriel Carlebach, Robert Weltsch, Marcus Pyka & Johannes Valentin Schwarz, "Allgemeine Zeitung des Judentums", i Michael Berenbaum & Fred Skolnik (red.), *Encyclopaedia Judaica* 1 (Detroit 2007) s. 670–671. AZJ lästes även i Sverige. Judiska Intressets medlemmar översatte artiklar från AZJ för att få dessa publicerade i svenska tidningar för att på så vis påverka den allmänna opinionen.

23. Se exempelvis *Alphabetarische Liste der Förderer der israelitischen Literatur als Abonnenten des Instituts zur Förderung der israelitischen Literatur in seinem siebenten Jahre vom 1. Mai 1861 bis 1. Mai 1862* (Leipzig 1862) s. 28–29. En av få icke-judar som var subskribenter i Sverige var S. A. Hedlund, se exempelvis *Alphabetarische Liste der Förderer der israelitischen Literatur*

pationskampen. Man ansåg att det var genom bildning som rättigheter kunde ernås. Tanken var inte bara att man genom att bilda sig själv skulle visa sig vara en värdig medborgare, utan emancipationsförkämpar ansträngde sig även för att bilda allmänheten så att judefientlighet och fördomar kunde upphöra. Därigenom ansågs mänskligheten slutligen kunna lämna den mörka medeltiden bakom sig och på riktigt träda in i en upplyst tid. Liksom med sedlighet skulle judar vara förebilder när det kom till bildning. Att vara framstående på bildningsfronten skulle, enligt tankegången, inspirera resten av samhället att nå högre nivåer och därmed förbättra omvärlden genom att förbättra sig själv. Som medlem i Judiska Intresset, föreståndare för församlingen och senare även ordförande i densamma hade Levertin en del i de reformer som karaktäriserar den religiösa delen av emancipationssträvandena. Man tänkte sig att, genom reformer, förvandla judendom till en religion i bildningens tjänst.²⁴

Det är ingenting i tavlan som direkt lyfter fram Levertins judiskhet. Detta är helt i linje med tidens tankeströmningar. Emancipationskampen gick ut på att man inte skulle kunna göra skillnad på jude och kristen. Redan innan kampen för judars rättigheter uppkom mot slutet av 1700-talet hade röster höjts för att man skulle göra sig av med yttre skillnader. Exempelvis filosofen Moses Mendelssohn (1729–1786) ansåg att judar skulle ta till sig det omgivande samhällets klädkoder,²⁵ vilket är ett ideal som är tydligt i porträttet. En tanke bakom att yttre skillnader skulle utplånas var att religionen inte skulle vara offentlig utan privat. Detta betydde dock inte att religionen skulle försvinna, utan enbart anpassas till tidsandans krav. Emancipationsförkämpar var ofta tätt knutna till judiska institutioner och kämpade hårt för att judiskhet och

---

als Abonnenten des Instituts zur Förderung der israelitischen Literatur in seinem achten Jahre vom 1. Mai 1862 bis 1. Mai 1863 (Leipzig 1863) s. 14.

24. Benjamin Maria Baader, *Gender, Judaism, and bourgeois culture in Germany, 1800–1870* (Bloomington 2006) s. 26–28; Sorkin (1987) s. 11–21; Simone Lässig, "The Emergence of a Middle-Class Religiosity: Social and Cultural Aspects of the German-Jewish Reform Movement During the First Half of the Nineteenth Century", i Rainer Liedtke & David Rechter (red.), *Towards normality? Acculturation and modern German Jewry* (Tübingen 2003); Marion Kaplan, "Gender and Jewish history in Imperial Germany", i Jonathan Frankel & Steven J. Zipperstein (red.), *Assimilation and Community: The Jews in Nineteenth-Century Europe* (Cambridge 1992) s. 202–204.

25. David Feldman, "Was Modernity Good for the Jews?", i Bryan Cheyette & Laura Marcus (red.), *Modernity, culture and "the Jew"* (Oxford 1998) s. 172; se även Jacob Katz, *Out of the ghetto: The social background of Jewish emancipation, 1770–1870* (Cambridge, Mass. 1973).

judisk identitet skulle bevaras.²⁶ Levertin är ett bra exempel på det här fenomenet. En yttre assimilation men en inre ackulturation. Möjligtvis anspelar de tre porträtten i bakgrunden på Levertins judiskhet då det judiska är matrilineärt inom de flesta inriktningar.²⁷ Judendom ansågs överlag vara feminin och en mjuk manlighet propagerades av rabbiner under 1800-talet.²⁸ Porträtten i bakgrunden kan, i linje med sådana tankar, ses som ett framlyftande av judendomens feminina essens. En annan möjlig tolkning är att det kvinnliga lyfts fram då det rör sig om en hemmiljö. Den privata sfären var feminiserad och kvinnoporträtten kan även ses som indikatorer på en sådan uppdelning.

I verket under granskning i denna text ser vi en man som har upplevt radikala förändringar av Sverige och inte minst i Sveriges förhållande till dess judiska minoritetsbefolkning. Tavlan berättar om bildning, sedlighet och judisk emancipation samt lyfter tankar om nationell gemenskap. Drömmen om att bli accepterad som fullvärdiga medborgare nådde sitt crescendo i och med emancipationen 1870. Mosaiska trosbekännare hade blivit en del av nationen. Att ernå politiska rättigheter sågs som ett erkännande av att man faktiskt var svenskar av mosaisk trosbekännelse. Genom att placera tavlan i ett sådant sammanhang avslöjar den mer än vad som kan skådas enbart genom betraktelse. Tavlan är en bild av judisk historia i Sverige och Europa – en historia om hopp om inkludering och acceptans, framstegstro och utveckling, nationell gemenskap och individuell frihet och inte minst drömmen om en bättre värld.

26. Israel Finestein, "Jewish emancipationists in Victorian England: self-imposed limits to assimilation", i Jonathan Frankel & Steven J. Zipperstein (red.), *Assimilation and Community: The Jews in Nineteenth-Century Europe* (Cambridge 1992) s. 38–40.

27. Även om det under 1800-talet uppstod konflikter angående huruvida icke-omskurna pojkar kunde upptas i församlingar enbart på grund av matrilineär hävd, se Shai J. Lavi, "Enchanting a Disenchanted Law: On Jewish Ritual and Secular History in Nineteenth-Century Germany", *UC Irvine Law Review* 1:3 (2011) s. 822.

28. Benjamin Maria Baader, "Jewish Difference and the Feminine Spirit of Judaism in Mid-Nineteenth-Century Germany", i Benjamin Maria Baader, Sharon Gillerman & Paul Frederick Lerner (red.), *Jewish masculinities: German Jews, gender, and history* (Bloomington 2012), s. 57–61.